

ԵՐՎԱՆԴ ՎԵՐՉԻՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Վրաց պատմությունը» («Քարթլիս ցխովրեբա») վկայում է, որ Հայոց Երվանդ (Իարվանդ) թագավորը, պատերազմ սկսելով վրացիների դեմ, «գրավեց Քարթլիի սահմանները՝ քաղաք Ծունդան և Արտահանը (Արտանը) մինչև Կուրը, և բնակեցրեց Ծունդայում գազանաբարո մարդիկ՝ դևերին ազգակից, և կոչեց Ծունդան [նոր] անունով Քաջատուն, որ թարգմանաբար նշանակում է «Դևերի տուն»¹:

Վրացի պատմիչը չի իմացել, որ հայերեն *քաջ* բառը ոչ միայն «քաջք, դև» է նշանակում, այլև՝ «կորովի, հզոր, զորավար, ժիր», «դյուցազն» և այլն²: Բայց դա չէ եականը, այլ այն, որ Երվանդ Վերջինը (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ), հյուսիսից եկող վտանգը կանխելու մտադրությամբ, *Քաջատուն* անունով ամրոց էր կառուցել Ջավախքի Ծունդա բնակավայրում՝ ներկայիս Ախալքալաքի մոտերքում³, որտեղ և տեղակայվել էր «քաջերից» բաղկացած Երվանդի ընտիր զորամասերից մեկը: Սա այն նույն Երվանդն է, որի անվան հետ է կապվում Երվանդաշատ, Երվանդակերտ, Բագարան բնակավայրերի կառուցումը⁴:

«Վրաց պատմության» մեջ, ինչպես տեսանք, ակնարկ կար նաև Արտահանի վերաբերյալ: Կարելի է կռահել, որ հյուսիսից եկող վտանգը սպառնում էր ոչ միայն Ջավախքին, այլև հարևան Արտահան գավառին: Վրացական աղբյուրները ներկայիս Արտահան քաղաքի մոտերքում հիշատակում են *Քաջաց քաղաք* (Քաջթա-քալաքի) անունով մի բնակավայր⁵: Տեղանվան *քաղաք* (քալաքի) բաղադրիչն արդեն խոսում է այս բնակավայրում ամրոցի գոյության մասին⁶, իսկ *քաջաց* բաղադրիչը վկայում է, որ Քաջատունի նման այն ունեցել է «քաջերից» բաղկացած կայազոր:

Մեր կարծիքով, նույն «քաջերի» պատճառով է *Քաջքար* (<Քաջաքար) կոչվել Տայք նահանգի արևմտյան սահմանին գտնվող Պարխար լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը: Այս լեռնանունը ևս խոսում է Քաջքար լեռան շրջակայքում՝ Տայքի Արսեաց Փոք գավառում, «քաջերի» զորամասի երբեմնի գոյության մասին: Ի դեպ, Քաջքարը և Կաճկաքարը տարբեր լեռնագագաթներ են: Պարխարի այս գագաթներից առաջինն ունի 3937մ բարձրություն, իսկ երկրորդը գտնվում է նրանից հյուսիս-արևելք և ունի 3348մ բարձրություն:

Իսկ ի՞նչ վտանգ էր կախվել Հայաստանի հյուսիսային այդ շրջանների՝ Ջավախքի, Արտահանի և Տայքի վրա, որ Երվանդը անհրաժեշտ էր համարել զբաղվելու դրանց պաշտպանունակության ամրապնդման հարցով, երբ հարավում նա ուներ այնպիսի մի հզոր թշնամի, ինչպիսին Մելիկյան Անտիոքոս Մեծ (մ. թ. ա. 223-187թթ.) թագավորն էր: Վրաց աղբյուրների հավաստմամբ, մ. թ. ա. III դարի սկզբներին Փառնավազի գլխավորությամբ կազմավորված վրացական պետությունը (Քարթլի, Վիրք, Իբերիա) վայելում էր Մելիկյանների հովանավորությունը և դաշինքի մեջ էր Հյուսիսային Կովկասի սարմատական ու լեռնցի ցեղերի հետ⁷: Նրա թագավորները բացահայտ թշնամական դիրք էին բռնել Հայաստանի նկատմամբ: Նրանց զորքերն ու դաշնակից հրոսակախմբերը պարբերաբար ասպատակությունների էին ենթարկում Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Երվանդ-Արտաշես հակամարտության տարիներին, օգտվելով երկրում տիրող խառը վիճակից, նրանք գրավեցին վերոհիշյալ հայկական շրջան-

¹ Լ. Մե լի բ ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. I, Եր., 1934, էջ 155:

² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Եր., 1981, էջ 981:

³ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 89:

⁴ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Մ.Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ, 1թ-խր:

⁵ Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁶ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Եր., 1979, էջ 542:

⁷ Г. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 266-271.

ները: Միայն տասնամյակներ անց Արտաշես I-ին (մ. թ. ա. 189-160թթ.) հաջողվեց, ինչպես Ստրաբոնն է վկայում, գրավել «հրեներին Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Խորզենն և Գոգարենն»:⁸ Սրանցից Գոգարենն «Աշխարհացոյցի» Գուգարք նահանգի արևելյան կեսն է (Ջավախքը ներառյալ), Խորզենն՝ արևմտյան կեսն է (Արտահանը ներառյալ), «Պարիադրեսի լեռնալանջերը» գտնվում են հետագա Տայք նահանգում:⁹

Վերադառնալով «քաջերի» հարցին՝ նշենք, որ նրանք Երվանդ թագավորի հուսալի հենարաններն են եղել ոչ միայն հյուսիսային թշնամիների դեմ նրա մղած պայքարում: Երվանդի և Արտաշեսի բանակների միջև մղված վճռական ճակատամարտի ժամանակ, «երկու ճակատներն իրար խառնվելիս, Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն»:¹⁰ Գրաբար տեքստում նրանք կոչվում են *արք քաջք տավրացիք*: Բացառությամբ կարիք ունի միայն *տավրացի* բառը, որի ընդհանրական իմաստը, մեր կարծիքով, այս դեպքում, «Հայաստանի լեռնական» է:

Մովսես Խորենացու աղբյուրի հեղինակը, ըստ երևույթին, Ստրաբոնի կամ մեկ ուրիշ անտիկ հեղինակի հետևությամբ, Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր լեռնաշղթաները համարել է Տավրոսի ճյուղերը, իսկ նրանց լեռնի բնակիչներին, բնակամասեր, տավրացիներ (տավրոսցիներ): Օր., Ստրաբոնը, Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի նկարագրությունը այսպես է շարունակում. «Մի քանի բազուկներ, որոնք շրջապատում են Վրաստանը, լեռնաշղթայից գնում են դեպի հարավ, որ նրանց միջև է գտնվում և միանում են Հայկական և Մոսքիկյան կոչված լեռներին, ինչպես և Սկյուդիսեսին և Պարիադրեսին: Այս բոլոր լեռները մասերն են Տավրոսի, որ ձևացնում է Հայաստանի հարավային կողմը, և բաժանվելով այնտեղից դեպի հյուսիս են ձգվում և հասնում մինչև Կովկաս և մինչև Եվքսինյան (սևծովյան-Լ.Պ.) ծովեզրը, որ ձգված է Կողքիսից Թեմիսկյուրա»:¹¹ Մեկ ուրիշ վկայություն. «Այստեղից (Հայաստանից-Լ.Պ.) հոսում են երկու մեծ գետ... Այս երկուսից մեծագույնն է Եփրատը, որ անցնում է երկրի մեծ մասով՝ ուրբապատյոտ հոսանքով, սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային մասում, հոսելով դեպի արևմուտք՝ Մեծ կոչված Հայաստանի միջով՝ մինչև Փոքր Հայք, աջում ունենալով այս երկիրը, իսկ ձախում... Մեծ Հայաստանի Եփեղիքը, Ծոփքը, առաջանում է դեպի Ասորիք և նոր պտույտով հասնում է Բաբելոն և Պարսից ծոց»:¹² Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնը Տավրոսի հյուսիսային ճյուղավորումներն է համարում ինչպես Արևելապոնոսական (Պարիսարյան) լեռնաշղթայի մասերը, այնպես էլ Բարձր Հայքի Ծաղկավետ լեռը, որտեղ և գտնվում էին Արևմտյան Եփրատի ակունքները¹³:

Մովսես Խորենացու կրոստեր ժամանակակից Պրոկոպիոս Կեսարացին (մոտ 490-562թթ.) ևս Տավրոսի վերաբերյալ նույնպիսի պատկերացում ունի: Նա գրում է. «Հայաստանից (Բյուզանդական Հայաստանից-Լ.Պ.) Պարսկաստան գնացողի աջ կողմում է գտնվում Տավրոսը, որը ձգվում է մինչև Իբերիա...»:¹⁴ Երկրորդ վկայությունը. «Կիլիկիայի Տավրոս լեռը ձգվում է Կապադոկիայի, Հայաստանի (Բյուզանդական Հայաստանի - Լ.Պ.) և Պերսարմենիայի (Պարսկական Հայաստանի - Լ.Պ.) վրայով մինչև Ալբանիա, Իբերիա և մյուս ժողովուրդների [տերիտորիան], որոնք ապրում են նշված երկրներում՝ ինքնավար կամ պարսիկներին հպատակ վիճակում»:¹⁵

Երվանդ Վերջին արքային մտառնալով է ոչ միայն երկրի հյուսիսային, այլև հարավ-արևելյան և արևելյան սահմանների անվտանգության հարցը, որովհետև նույնպիսի սպառնալից վիճակ ստեղծվել էր վերջիններում: Այս կողմերից Հայաստանին սպառնում էին Ատրպատականը և նրան ենթակա կամ դաշնակից «կասալիական» ու

⁸ *Strabo*, XI, 14, 5 (Հ.Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.1, Եր., 1944, էջ 116):

⁹ Հ.Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 15-117:

¹⁰ *Խորենացի*, Բ, խգ:

¹¹ *Strabo*, XI, 2, 15 (Ստրաբոն, Քաղեց և քաղաքանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 27):

¹² Նույն տեղում, 12, 3 (էջ 43):

¹³ Մ.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 56:

¹⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ.Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 40:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

«աղվանական» բազմաթիվ քոչվոր ցեղերը¹⁶: Թե ինչքան մեծ էր այդ վտանգը, երևում է թեկուզև այն հանգամանքից, որ ավելի ուշ Արտաշես I-ը հայկական հողերի վերամիավորմանն ուղղված իր գործողություններն սկսել էր նախ Ատրպատականի մարերի և հիշյալ ցեղերից ամենամոծեղի դեմ արշավելով: Նրանց պարտության մատնելուց հետո միայն Արտաշես I-ի բանակները արշավանքի էին ելել Վիրքի և նրա դաշնակիցների, ապա և մյուս հարևանների դեմ: Հայաստանի գլխավոր հակառակորդների դեմ Արտաշես I-ի բանակների տարած հաղթանակների արդյունքներն ամփոփված են Ստրաբոնի հետևյալ տողերում. «Պատմությունը ասում է, որ Հայաստանը, նախապես փոքր, աճեց այնուհետև Արտաշեսի և Չարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին, և նրա անկումից հետո՝ թագավորեցին, մեկը Ծովքի... , մյուսը՝ Արտաշատի վրա: Երկուսն էլ մեծացան շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ. Մարերից՝ Կասպիանան, Փավնիտիսը և Բաստրոպեդան...»:¹⁷ Թվարկվածներից Փավնիտիսը՝ Կասպուտան (Ուրմիա) լճի մոտ գտնվող ինչ-որ շրջան է, Բաստրոպեդան՝ «Աշխարհացոյցի» Պարսպատունիքն է (այժմյան Միահ-քուհ // Ղարադաղ լեռնային շրջանը հյուսիս-արևմտյան Իրանում), իսկ Կասպիանան՝ Կասպից երկիրը, «Աշխարհացոյցի» Փայտակարան նահանգն է (Պարսպատունիքի և Կասպից ծովի միջև տարածվող շրջանը՝ ներկայիս Թալիշը ներառյալ)¹⁸: Կասպից երկրի ցեղերի դեմ Արտաշեսի օրոք տեղի ունեցած արշավանքի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹⁹: Բայց դրանք տեղի են ունեցել մոտ չորս-հինգ տասնամյակ անց այն ժամանակվանից, երբ ունեցել էին իրենց նախադեպը Երվանդ Վերջինի օրոք:

Հույն պատմիչ Պոլիբիոսի մի վկայությունը (Polib., V, 55) հիմք ընդունելով՝ Գ. Տիրացյանը գրում է, որ մ.թ.ա. «III դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը: Ատրպատականի մեծապետական ձգտումների առաջն առավ Մելիկյան Անտիոքոս Գ-ը, որը 220 թվականին արշավեց Ատրպատական և հպատակեցրեց իրեն»²⁰: Եթե անգամ Ատրպատականը տիրացել էր Հայաստանի արևելյան ինչ-որ շրջանների, ապա Երվանդ Վերջինը չէր կարող օգտված չլինել հիշյալ նպաստավոր հանգամանքից: Նա այդ ժամանակ կարող էր Ատրպատականին դուրս մղել հայկական արևելյան տարածքներից և դրանք վերամիավորել իր թագավորության մեջ: Ինչպես Մովսես Խորենացու մի վկայությունից է պարզվում, ավելի ուշ սկսված Երվանդ-Արտաշես հակամարտության սկզբին Ուտիքը՝ Հայաստանի ծայր հյուսիս-արևելյան նահանգը, արքունական տիրույթ էր: Այստեղ էր գտնվում Երվանդ Վերջինի ձմեռանոցը:²¹

Թե մեկ, թե մյուս դեպքում առկա էր Ատրպատականից եկող վտանգը, և Երվանդ արքան ջանք չէր խնայելու անրապնդելու համար Ատրպատականին հարող ծայրամասային շրջանների պաշտպանունակությունը: Դրանցում ևս նա պետք է կառուցեր ամրոցներ և տեղաբաշխեր «քաջերից» բաղկացած կայազորներ՝ ճիշտ այնպես, ինչպես վարվել էր իր թագավորության հյուսիսային (Վիրքին հարող) սահմաններն անրապնդելիս: Այս տեսանկյունից ուշադրության են արժանի հարավային Սյունիքի *Երվանդակերտ*, *Երվանդաշեն* և *Քաջ*- բաղադրիչներով տեղանունները: Երվանդակերտը հիշատակում է Սյունիքի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը *Մյուս Բաղք* կամ *Քաշունիք* կոչված գավառի բնակավայրերի շարքում:²² Այս Երվանդակերտը նույնաց-

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 508:

¹⁷ Strabo, XI, 14, 5 (Ստրաբոն, էջ 57):

¹⁸ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 77, 88, Մ. Պետրոսյան, Փայտակարանը և Պարսպատունիքը մ.թ. I դարի երրորդ քառորդում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, թիվ 2, էջ 167:

¹⁹ Խոբեցի, Բ, ծգ: Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի դրվագներ Հայաստանի ն.մ.թ. III-II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, 6, էջ 17-24:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 513:

²¹ Խոբեցի, Բ, խդ, Բ, խե:

²² Մեփանու Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 401:

նում են Այժմյան Կապանի շրջանի Երվանդաշեն գյուղատեղիի²³ հետ, բայց դրանց անունների «-կերտ» և «-շեն» բաղադրիչները տարբեր տիպի բնակավայրեր են նշում, ուրեմն, նշում են նաև տարբեր տեղադրություն ունեցող բնակավայրեր: Այնուամենայնիվ, *Երվանդ-ա-կերտ* և *Երվանդ-ա-շեն* (գրաբարյան *Երուանդակերտ* և *Երուանդաշեն*) տեղանուններն իրենց *Երուանդ* բաղադրիչով բացահայտում են իրենց արքունապատկան բնակավայրեր լինելու և *Երուանդ* անունը կրած արքայի կողմից կառուցված լինելու իրողությունները: Ուշադրություն դարձնենք, որ դրանք երկուսն էլ գտնվել են հարավային Սյունիքում և, ուրեմն, հսկելու էին այն ճանապարհը, որը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանից տանում էր միջին հոսանքի շրջանը՝ Նախիջևանի երկրամաս, ապա և՛ Արարատյան դաշտ: Այդ ճանապարհով էին Հայաստան ներխուժում Ատրպատականի դաշնակից «կասպիական» և ապա «աղվանական» հրոսակախմբերը: Այս առթիվ կարող ենք հիշել դարեր անց (մ. թ. 335թ.) տեղի ունեցած մագքութական հրոսակախմբերի ներխուժումը Հայաստան, որը տեղի ունեցավ նույն այս ուղղությամբ²⁴:

Մյուս Բաղք կամ *Քաշունիք* կոչված գավառի արքունական տիրույթ լինելը կռահվում է ոչ միայն այստեղ արքայական *Երվանդ* անունը կրող *Երվանդակերտ* և *Երվանդաշեն* կոչված բնակավայրերի գոյությունից, այլև Ջավախքի Քաջատուն ամրոցի օրինակից: «Քարթլիս ցխովրեբայի» վերոհիշյալ մեջբերման առթիվ Բ. Հարությունյանը նկատել է տալիս, որ խոսքը այդ տարածքի «անմիջական արքունիքի վերահսկողության տակ անցնելու և այնտեղ արքունական կայագոր հաստատելու մասին է»:²⁵ Հարավային Սյունիքի դեպքում ևս գործը առանց արքունական կայագորի հաստատման ավարտված չէր լինի: Արդեն գիտենք, որ այդ կայագորի մարտիկները կոչվում էին «քաջեր»: Մնացել է նրանց հիշատակը Սյունիքում: Կարծում ենք, այո: *Քաջարանց* էր կոչվում Կապանի շրջանի արևմտյան մասում գտնված այն գյուղը, որն այժմ ներառված է Քաջարան քաղաքի շրջագծի մեջ:²⁶ Մի ժամանակ վերջինս նույնպես կոչվել է *Քաջարանց*:²⁷ Նույն անունով Կապանի շրջանի արևմտյան մասում կա լեռնագագաթ (3403մ) և գետակ, որը Կապուտջիղ գետակի հետ միասին գոյացնում է Ողջի գետը:²⁸ *Քաջարանց* անունը պարզ ստուգաբանություն ունի. **Քաջ-արանց*, որտեղ երկրորդ բաղադրիչը *այր* «տղամարդ», «արի, քաջ, կտրիճ» բառի հոգնակի թվի սեռական հոլովածն է. հմմտ. *քաջ արանց* և *արանց քաջ* (նշանակում է «թագավոր»)՝²⁹ Կապանի շրջանի արևմտյան մասում, Նախիջևանի երկրամասի սահմանագլխին գտնվող Քաջարանի (Կապուտջիղի) լեռնանցքի հսկողությունը և պաշտպանությունը ևս դրված էր լինելու Երվանդ արքայի «քաջերի» վրա, որովհետև այս լեռնանցքով էր իրականացվում հաղորդակցությունը Բաղք-Քաշունիքի և ներկայիս Նախիջևանի երկրամասի (հին Գողթն գավառը ներառյալ) միջև: Այստեղից հեշտ էր նաև հարձակում իրագործել Նախիջևանի երկրամաս ներխուժած թշնամու դեմ: Թե ինչքան լավ էր իր թագավորության հարավ-արևելյան սահմանների պաշտպանությունն ապահովել Երվանդ թագավորը, երևում է նրանից, որ սելևկյանների և Ատրպատականի մարերի օգնությամբ մ. թ. ա. 202-201թթ. նրա դեմ պատերազմ վարած Արտաշեսը³⁰ իր հարձակումն սկսել էր ոչ թե Ատրպատականի կողմից Արաքսի միջին հոսանքի շրջան ներխուժելով, այլ շրջանցիկ ճանապարհով՝ Կուրի աջափնյակում գտնվող Ուտիք մուտք գործելով:³¹

²³ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մտ. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988, էջ 249:

²⁴ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Գ, գ, Գ, թ, Փառտոսի Բիզանդացոյ Պատմություն Հայոց, Եր., 1987, Գ, է:

²⁵ Բ. Հ ա ռ ո թ յ ու ն յ ա ն, Մեծ Հայքի Գագարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ», 1977, թիվ 2, էջ 182:

²⁶ Ա. Ա ս լ ա ն յ ա ն, Հ. Գ ռ գ ե ա ռ յ ա ն, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 199:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 198:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 199:

²⁹ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1971, էջ 172:

³⁰ Գ. Մ ա ռ գ ս յ ա ն, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 1, էջ 50:

³¹ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խե:

Ատրպատականի դեմ Երվանդը մեկ ուրիշ հենակետ ևս պետք է ունենար, որպեսզի հսկողություն սահմաներ Ատրպատականից Նախիջևանի երկրամաս և Արարատյան դաշտ բերող (և հայկական այս տարածքներից Ատրպատական տանող) ամենաբանուկ ճանապարհների վրա: Դրանք անցնում էին հին հայկական Հեր (այժմյան Խոյ) քաղաքի վրայով, որն այդպիսով ներկայացնում էր այդ ճանապարհների խաչաձևման վայրը: Դրանց վերաբերյալ Հ. Մանանդյանը գրել է ուշադրության արժանի հետևյալ տողերը. «Արտաշատից դեպի Պարսկաստան գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի է հայկական աղբյուրների վկայություններից, երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Նախիջևանի վրայով, իսկ մյուսը՝ հին Կոգովիտ գավառի միջով: Երկրորդ այս ճանապարհագիծը, որ Արտաշատից գնում էր Հեր ու Չարևանդ գավառները, ունեցել է Կոգովիտից մինչև Խոյ մի քանի ճյուղեր տարբեր ուղղությամբ: Կոգովիտից կարելի էր զնալ դեպի Ատրպատական և Պարսկաստան կամ Բերկրիի և Կոտորի վրայով..., կամ ուղիղ ու կարճ գծով, որն իջնում էր Խոյ հին Արտազ գավառի միջով»³²: Իսկ Խոյից Ատրպատական կարելի էր հասնել «կամ այժմյան Մարանդի և Թավրիզի մոտով և կամ Տասվիջի վրայով ու Ուրմիա լճի արևելյան ափերի երկարությամբ»³³: Քանի որ Խոյում խաչաձևվում էին Հայաստանը Ատրպատականի հետ կապող մի շարք ճանապարհներ, ուստի այն չէր կարող դուրս մնալ Երվանդի տեսադաշտից:

Խոյ քաղաքից արևմուտք, նրա և Կոտոր(Քոթուր) քաղաքի միջև, նույնանուն գետի ձախափնյակում կա *Քաջիրլի* անունը կրող մի լեռ: Քանի որ Կովկասի հինգվերստանոց ռուսական քարտեզում լեռան անունը բերված է եղել *Каджарлы* ձևով, ուստի «Տեղանունների բառարանում» արտացոլված է *Կաջիրլի* (փոխանակ՝ *Քաջիրլի*) տեսքով³⁴: Նույն տեղում նշվում է նաև, որ այս լեռան՝ իր «շրջապատի նկատմամբ բարձրությունը զգալի է»³⁵: *Քաջ-իր-լի* լեռանվան մեջ *Քաջ*- քաղաղորիչից բացի ներկա են *-իր-* և *-լի* բաղադրիչները, որոնցից առաջինը լինելու է հայերեն հոգնակիակերտի («գրաբ. *-եսր*»³⁶) հնչյունափոխված ձևը: Անվան *Քաջիր* հիմքին ավելացված *-լի* տեղանվանակերտ վերջածանցը բնորոշ է քուրքական լեզուներին և դրվում է անգամ հայկական ծագումով տեղանունների վրա: Հմմտ. *Խաչլը* լճանունը Մանազկերտի շրջանում, *Վարդանլի* տեղանունը Շիրակում, *Վարդալու* տեղանունը Լոռիում, *Բերքլի* լեռնանունը Արագածոտնում³⁷ և այլն: Անկասկած, լեռան անվան *Քաջ*- քաղաղորիչը մատնացույց է անում նրա կապը արքունական ընտիր գործառնությունը կազմած «քաջերի» հետ:

*Քաջիրլի*ն հսկելու էր ոչ միայն Ատրպատականից Հեր և Չարևանդ գավառներով Նախիջևանի երկրամաս և Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհները, այլև Կոտորի հոսանքն ի վեր՝ դեպի Վասպուրական տանող ճանապարհը: Այս տեսանկյունից այս շրջանի կարևորությունը նկատվել էր դեռևս ուրարտական դարաշրջանում, հատկապես սկյութների կողմից հետագա Ատրպատականը գրավելուց և *Ašguz* ցեղամիությունը ստեղծելուց հետո: Ըստ այդմ, պատահական չէ, որ Ռուսա II թագավորը (680-645թթ. մ.թ.ա.) ամրացրել էր այն: Ներկայիս Բաստան հնավայրը Խոյ քաղաքի մոտ (սեպագր. Ռուսախիմիլին) ներկայացնում է ամրոց և նրա մոտ գտնված քաղաքը: Այս ամրոցն ավելի մեծ է, քան Հայաստանի հանրապետության և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում հայտնաբերված նույնատիպ ամրոցները: Այստեղ «բլրի շուրջը կառուցված պաշտպանական պարսպի բարձրությունը հասել է 5մ և կանգուն է մնացել մոտ 2700 տարի»³⁸:

Քանի որ Խոյ քաղաքի և նրա շրջանի վրայով Հայաստանը և Ատրպատականը միմյանց կապող ճանապարհների ռազմավարական կարևոր նշանակությունը գնահատվել է դեռևս Երվանդունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, ուրեմն

³² Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյան քարտեզի, Եր., 1936, էջ 141:

³³ Նույն տեղում, էջ 164:

³⁴ Թ. Հակոբյան, Մտ. Մեկիք - Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 956:

³⁵ Նույնը:

³⁶ Գ. Չահուրյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 235:

³⁷ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեսարյան, նշվ. աշխ., էջ 43, 82, 184:

³⁸ Թ. Հակոբյան, Մտ. Մեկիք - Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 612:

Խոյի ու շրջակայքի կառավարումը թագավորի «քաջերի» հրամանատարին պետք է հանձնված լիներ հենց այդ ժամանակաշրջանում: Նրա զբաղեցրած պաշտոնը համապատասխանելու էր հետագայում հայտնի մադխազի պաշտոնին, որը արքունական քիկնապահ գնդի հրամանատարն էր, իսկ նրա կառավարման հանձնված տարածքը համապատասխանելու էր մադխազի «ձեռակալ իշխանության» երկրին՝ Մադխազան կոչված շրջանին³⁹: Վերջինս ընդգրկում էր հետագայի Հեր և Ջարևանդ (Ջարավանդ) գավառները: Մեր կարծիքով, Երվանդ Վերջինի օրոք այդ պաշտոնը պատկանել է իր ազգական և ապագա թագավոր Արտաշեսի հորը՝ Ջարեհին: Հայտնի է, որ արձանագրություններում Արտաշես I-ը իրեն «Ջարեհի որդի» է կոչում⁴⁰: Հայտնի է նաև, որ Երվանդ Վերջին արքայից թաքնվող մանուկ Արտաշեսի առաջին ապաստարանները եղել են «Հեր գավառի կողմերը, Մադխազանի հովվական կայանները»⁴¹: Հայտնի է ևս մի իրողություն. Այստեղ էր գտնվում Ջարևանդ քաղաքը և համանուն գավառը⁴², որոնցից առաջինը այժմյան Ջեյրավանդա գյուղն է Իրանում⁴³: Պարզ է, որ գործ ունենք ոչ պատահական զուգահեյությունների հետ, որ Ջարևանդը կրում է Արտաշես Ա-ի հոր՝ Ջարեհի, անունը:

*Ջարևանդ (Ջարավանդ) <*Ջարեհ-աւանդ, որտեղ աւանդ քաղաքիչը իրանական ծագումով հայերեն համապատասխան բառն է «գլխավոր քաղաք» (պարսկերենում նշանակում է «գահ, աթոռ, պաշտոն»⁴⁴): Այստեղ պետք է գտնվեր Արտաշեսի հոր՝ Ջարեհի նստավայրը, բայց այն քաղաք էր դարձել և այդ անունն ստացել, հավանաբար, Արտաշես Ա-ի թագավորելուց հետո: Չէ՞ որ նա կառուցել էր ոչ միայն իր, այլև հոր անունով քաղաքներ: «Արտաշեսը մեծ հոգատարություն է ցուցաբերել իր նախնիների հիշատակի հավերժացման նկատմամբ: Իր հիմնադրած քաղաքներից հինգը նա անվանել է իր հոր՝ Ջարեհի անունով (Ջարեհավան կամ Ջարիշատ<*Ջարեհաշատ), այստեղ ևս հետևելով հելլենիստական աշխարհի, մասնավորապես Մելևկյանների սովորությանը»,- գրում է Գ.Սարգսյանը⁴⁵ և բերում Մելևկոս I-ի օրինակը, որի հայր Անտիոքոսը թագավոր չէր եղել, բայց որդին նրա պատվին հիմնադրել էր Անտիոք անունը կրող 16 քաղաքներ⁴⁶:*

Վերոշարադրյալից բխում է, որ մինչև Երվանդ-Արտաշես առնականումն սկսվելը Երվանդ Վերջինի ձեռնարկած միջոցառումները՝ իր թագավորության հյուսիսային (վրացա-հյուսիսկովկասյան ցեղերի դեմ), արևելյան («աղվանա-կասպիական» ցեղերի դեմ) և հարավ-արևելյան (Ատրպատականի մարերի դեմ) սահմանների պաշտպանունակությունը ամրապնդելու ուղղությամբ, հասել էին իրենց նպատակին: Կասկած չի կարող, որ հակառակորդ ուժերին հաջողվել էր գավթել Երվանդի թագավորության ծայրամասերը միայն այն բանից հետո, երբ Երվանդ արքան թագավորության սիրտը՝ Այրարատը, և իր անձը պաշտպանելու նպատակով՝ Արտաշեսի բանակին դիմադրելու համար, ստիպված է եղել ծայրամասային շրջաններից Այրարատ կանչել իր «տավրոսի քաջերին»:

О ВОЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЕРВАНДА ПОСЛЕДНЕГО

___ Резюме ___

___ Л. Петросян ___

При Ерванде Последнем (около 220-201гг. до н. э) набеги иверов и их северокавказских союзников на северные районы Армении, а атропатенских мидийцев и их каспийских вассалов-союзников на восточные районы страны заставили армянского

³⁹ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 64, 88; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 832:

⁴⁰ Գ. Սարգսյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 70, 185-186:

⁴¹ Խոյի անունը, էջ 17:

⁴² Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 51-52, 108:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 52:

⁴⁴ Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 354:

⁴⁵ Գ. Սարգսյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, էջ 70:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 70, ծան. 122:

царя предпринять ряд действенных мер для защиты пограничных районов Армении. На окраинах землях страны были построены ряд крепостей и военизированных поселений, в том числе *Каджатун* (в Гогарене), *Каджац-Калак* (в Хорзене), *Ервандакерт* и *Ервандашен* (в Сюнике). В этих стратегически важных объектах поставлены гарнизоном *каджи*, т.е. воины отборных царских отрядов.

Согласно “Географии” Страбона (XI, XIV,5) армянские области “Предгорье Париадра”, Хорзена и Гогарена на севере в начале правления Арташеса I (189-160 гг. до н.э.) были отняты у иверов, а Каспиана, Фавнотида и Басоропеда на юге-востоке - у атропатенских мидийцев. Так как и раньше, при предшественнике Арташеса I Ерванде Последнем, эти области (кроме Каспианы) были в составе древнеармянского царства, значит они были отторгнуты в годы войны между Ервандом и Арташесом, т.е. после отхода каджов в Айрарат.